

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆ (ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Լիլիա Վարդանյան

Ականավոր հայագետ, պատմաբան, ազգագրագետ, աշխարհագրագետ, գրականագետ, թարգմանիչ, մանկագիր և մանկավարժ, գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Ստեփան Լիսիցյանը (1865–1947) կյանքի գրեթե 60 տարին նվիրել է գիտությանը և հայ ժողովրդի լուսավորության գործին: Գիտնականի երկարամյա կյանքն ու գործունեությունը բաժանվում են երկու հիմնական փուլի՝ վաղարշապատ-թիֆլիսյան (1891–1924) և երևանյան (1924–1947): 1889թ. ավարտելով Վարշավայի համալսարանը, նա նույն թվականին իր գործունեությունը սկսել է Վաղարշապատում՝ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Երկու տարի անց Ստ. Լիսիցյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ ծավալում է գիտական, մանկավարժական, լուսավորչական, հրատարակչական և հասարակական լայն գործունեություն (1891–1924):

Ստ. Լիսիցյանը Անդրկովկասում հայ հրատարակչական գործի կազմակերպիչներից էր: Տասը տարուց ավելի (1892–1903) նա Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերության խմբագրական հանձնախմբի քարտուղարն էր, 1903–1905թթ. կազմակերպում է «Ստ. Լիսիցյան և ընկերություն» հրատակչական ընկերությունը, ակտիվորեն աշխատակցում

է «Տարագ» շաբաթաթերթին և մասնակցում «Աղբյուր» պատկերազարդ պարբերական հանդեսի հրատարակմանը:

Շուրջ քսան տարի անընդմեջ (1894–1915) Ստ. Լիսիցյանը դասավանդում է Ներսիսյան դպրոցում, գրեթե նույն ժամանակ իր տիկնոջ՝ մանկավարժ և հասարակական գործիչ Կատարինե Լիսիցյանի (Ախաշանի) հետ բացում և ղեկավարում է հայկական երկսեռ տարրական դպրոցը, որը 1911–1921թթ. ունեցել է գիմնազիայի կարգավիճակ¹:

Նրա մանկավարժական-լուսավորչական գործունեության կարևոր ներդրումն է լայն ճանաչում ստացած «Հասկեր» մանկական հանդեսի հրատարակությունը (1905–1917, 1922) «Մանկավարժական գրադարան» (26 պրակ) հավելվածով²:

Ստ. Լիսիցյանի գիտամանկավարժական գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում 1907–1922թթ. Թիֆլիսում, Հովհ. Թումանյանի և Լևոն Շանթի հետ կազմած և իր իսկ կողմից հրատարակած «Լուսաբեր» հայոց լեզվի դասագիրքը (I–V դասարաններ): «Լուսաբեր»-ը մեծ դեր խաղաց հայ երեխաների կրթության և դաստիարակության գործում ու երկար ժամանակ օգտագործվում էր Անդրկովկասի և սփյուռքի հայկական դպրոցներում:

Նույն ժամանակ Ստ.Լիսիցյանը հանդես է գալիս նաև գրականագիտական աշխատություններով՝ նվիրված Ա.Պոլշկինի, Ն.Գոգոլի, Հ.Սենկևիչի ստեղծագործություններին, հրապարակում է գրական-քննադատական բնույթի մի շարք հոդվածներ և գրախոսություններ: Այդ գործունեությունն անխզելիորեն կապված է եղել նրա թարգմանչական աշխատանքներին: Լինելով գիտության և արվեստի մեջ առաջադեմ գաղափարների ջատագով, տիրապետելով 12 լեզվի, նա ձգտել է գիտական, մանկավարժական, գեղարվեստական թարգմանությունների միջոցով հայ ընթերցողին հաղորդակից դարձնել ժամանակի նորագույն գիտական տեսություններին, ռուսական ու արտասահմանյան գրականության լավագույն նմուշներին, մինչև նույն ժամանակ հայագիտության նվաճումները ճանաչելի դարձնելով ռուս հասարակությանը³:

1 1921–1924թթ., Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, գիմնագիան նախ վերափոխվում է աշխատանքային դպրոցի, հետագայում՝ տեխնիկումի, ապա՝ ազգայնացվում:

2 Ստ. Լիսիցյանը ոչ միայն խմբագրում և սեփական միջոցներով հրատարակում էր ամսագիրը, այլև դրա էջերում հանդես գալիս որպես մանկագիր ու թարգմանիչ՝ հայ պատանի ընթերցողին հաղորդակից դարձնելով համաշխարհային գրականության ժառանգությանը: Իսկ հավելվածի էջերում նա ռուսերենից և մի շարք եվրոպական լեզուներից թարգմանում է մանկավարժության ու մանուկների դաստիարակության հարցերին նվիրված հոդվածներ:

3 Հատկանշական է նրա մասնակցությունը Հ.Ֆ.Լինչի «Հայաստան» երկհատոր

Թիֆլիսում Ստ.Լիսիցյանը ծավալում է նաև լայն հասարակական գործունեություն: Նա անմիջապես արձագանքում է հայ հասարակությանը հուզող բոլոր քաղաքական և մշակութային հարցերին: Նա Հովհ.Թումանյանի «Վերնատուն» գրական միավորման եռանդուն մասնակիցներից էր:

Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Ստ.Լիսիցյանն ամբողջովին նվիրվում է գիտամանկավարժական գործունեության: 1924թ. Հայաստանի կառավարության հրավերով նա Թիֆլիսից տեղափոխվում է Երևան, որտեղ սկսվում է նրա գործունեության մի նոր բեղմնավոր ժամանակաշրջան (1924–1947):

Որպես ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատին կից մեթոդական խորհրդի անդամ (1925) և Կենտրոնական գավառագիտական բյուրոյի գիտական քարտուղար (1925–1928), Ստ.Լիսիցյանը զգալի դեր է խաղացել հանրապետությունում գավառագիտական աշխատանքի կազմակերպման գործում: Նրա ակտիվ մասնակցությամբ բոլոր շրջաններում ստեղծվել է գավառագիտական կազմակերպությունների լայն ցանց, որի նպատակապես աշխատանքի համար նա կազմել և հրատարակել է մի շարք հրահանգներ:

Հատկապես մեծ է Ստ.Լիսիցյանի ներդրումն ազգագրական գիտության կազմակերպման և զարգացման գործում: Նա հիրավի համարվում է խորհրդային նորովի պայմաններում հայ ազգագրության ավանդույթների զարգացնողը: Այդ ասպարեզում նրա մեջ զուգակցվել են անխոնջ հետազոտողը և գիտության հմուտ կազմակերպիչը: Ազգագրության բնագավառում նրա աշխատանքները ծավալվեցին երեք հիմնական ուղղություններով՝ գիտահավաքչական, գիտահետազոտական և գիտակազմակերպական: Դրանք այնքան էին զուգակցված, որ դժվար է միանշանակ առանձնացնել Լիսիցյան փորձառու դաշտային հետազոտողին Լիսիցյան գիտնականից կամ գիտության հմուտ կազմակերպիչից:

Ազգագրությամբ Ստ.Լիսիցյանը սկսել է զբաղվել դեռևս 1920-ական թթ. սկզբներից, Թիֆլիսի Կովկասյան պատմահնագիտական ինստիտուտում: Այդ տարիներին նա իրականացրել է մի շարք ազգագրական գիտարշավներ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ, Մեղրի, Նախիջևան, որոնց արդյունքը հոգվածների մի շարք էր՝ նվիրված, մասնավորապես, հայ գյուղական տանը և դրա յուրահատկություններին՝ Հայաստանի տարբեր

աշխատության անգլերենից ռուսերեն գիտական թարգմանությանը: Ստ.Լիսիցյանի գեղարվեստական գործերի թարգմանությունների շարքում հատուկ տեղ է գրավում Հ.Սենկևիչի «Յո՛ւ երթաս» վեպը, որը նա բնագրից թարգմանել, ծանոթագրել և հրատարակել է 1898թ.՝ հեղինակի կյանքի օրոք: Հմուտորեն կատարված այս թարգմանությունը մինչ օրս չի կորցրել իր թարմությունը:

պատմաագագրական մարզերում: Ստ.Լիսիցյանն առաջինն ուշադրություն դարձրեց «գլխատան» ճարտարապետական կառուցվածքի և հայոց պաշտամունքային կառույցների ծագումնաբանական ընդհանրություններին: Նույն տարիներին գիտնականը ազգագրական նյութեր գրանցեց Շատախի, Մոկսի, Սասունի, Ալաշկերտի և Արևմտյան Հայաստանի այլ պատմաագագրական մարզերի գաղթականներից, կորստից փրկելով հայ ժողովրդի պատմամշակութային կարևոր արժեքներ:

1928 թ. մինչև իր կյանքի վերջը ղեկավարելով Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ազգագրության բաժինը, Ստ.Լիսիցյանը ծավալում է եռանդուն գործունեություն հայ ազգագրության կազմակերպման և զարգացման ուղղությամբ: Թանգարանային ցուցանմուշներ ժողովելու և հավաքածուները լրացնելու համար նա 1930-ական թթ. «գավառե-գավառ» կազմակերպում է ազգագրական գիտարշավներ (Ջանգեգուր, Լոռի, Սևանի ավազան, Աշտարակ, Ջավախք և այլն), նաև տարբեր շրջաններում փակված եկեղեցիներից ընտրում և Մայր թանգարան է տեղափոխում պատմամշակութային արժեք ունեցող բազմաթիվ նմուշներ: Լավ գիտակցելով ավանդության մշակույթի տարբեր երևույթների սրընթաց ձևափոխումը 1920–1930 թթ. սոցիալիստական արմատական վերափոխումների փուլում, Ստ.Լիսիցյանն ազգագրական նյութերի գրառումները համարում էր առաջնահերթ և անհետաձգելի խնդիր: Այդ նպատակով գիտարշավներին զուգընթաց նա շրջաններում թղթակիցների լայն ցանց է ստեղծում:

Հայ ազգագրության զարգացման համար անգնահատելի ներդրում է Ստ.Լիսիցյանի կազմած «Ազգագրական հարցարանը» (1946): Այն տեսական և գործնական խոշոր նշանակություն ունեցավ՝ հատկապես հավաքչական աշխատանքները ճիշտ կազմակերպելու առումով, և մինչև օրս ծառայում է իբրև մեթոդական ձեռնարկ:

Շնորհիվ Ստ.Լիսիցյանի եռանդուն գործունեության, դեռևս 1930–1940-ական թթ. հայ ազգագրությունն ունեցավ դաշտային աշխատանքների գիտական մեթոդ և ուսումնասիրությունների համակարգված մոտեցում, սրացավ ձևավորված կառուցվածք և բարձրորակ մասնագետների մի ամբողջ սերունդ:

Գիտնականի հավաքած հարուստ դաշտային նյութը դարձավ հիմք հայ ազգագրությանը նվիրված իր հիմնարար աշխատությունների համար («Ջանգեգուրի հայերը», 1969 թ.: «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը. ազգագրական ակնարկ» 1981 թ.՝ հայերեն լեզվով, 1992 թ.՝ ռուսերենով: «Ակնարկներ նախահեղափոխական Հայաստանի ազգագրության», 1955 թ.,

ռուս): Ականավոր գիտնականը մեզանում առաջինն էր, որ առաջ քաշեց հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք հիմնախնդիրներ՝ հայ գաղթականների ուսումնասիրման անհետաձգելի և առաջնային հարցը, Հայաստանի ազգագրական շրջանացումը, ժողովրդական նյութական և հոգևոր մշակույթի՝ մասնավորապես ավանդական գլխատան և տարագի տիպաբանությունը, սրբավայրերի լայն տարածումը, սեռատարիքային խմբերի առկայությունն ու նշանակությունը ավանդական կենցաղում: Նա առաջինն էր, որ հատուկ ուշադրություն է դարձնում Հայաստանում ապրող ազգային փոքրամասնությունների հետազոտությանը, կարևորում նաև արդիականության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը:

Մեծ է Ստ. Լիսիցյանի ներդրումը հայ ազգագրությունը Հայաստանի բարձրագույն դպրոցում ուսուցանելու գործում: Գիտնականը ջանք ու եռանդ չխնայեց բուհերում ազգագրությունը որպես պարտադիր ուսումնական առարկա դասավանդելու համար: Իր երկարամյա դասախոսական աշխատանքի ընթացքում նա ազգագրագետների մի ամբողջ սերունդ պատրաստեց Երևանի պետական համալսարանում և այլ բուհերում:

Շնորհիվ գիտնականի բացառիկ եռանդի և ակտիվ գիտակազմակերպական գործունեության, Հայաստանում կանոնավոր ազգագրական կրթության հիմք դրվեց, Երևանի պետական համալսարանում հետազոտում ազգագրական ամբիոն բացելու նախադրյալներ ստեղծվեցին:

Հատկանշական է, որ Ստ. Լիսիցյանի ազգագրական գործունեությունն անխզելիորեն կապված էր աշխարհագրականի հետ: Հայաստանի ազգագրությանը և պատմությանը վերաբերող իր հետազոտություններում նա կարևոր տեղ է հատկացրել աշխարհագրական գործոնին: Նա մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան շրջանների աշխարհագրությունը, անձամբ հետազոտել հանրապետության բոլոր շրջանները: Նրա բազմամյա գործունեության արգասիքն էր «ՀԽՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն: Դեմոգրաֆիայով» աշխատանքը (1940), որը տվյալ հարցին վերաբերող նյութի առաջին մշակումներից է:

Նշանակալից է Ստ. Լիսիցյանի դերը Հայկական ԽՍՀ աշխարհագրական ընկերության կազմակերպման գործում: 1935 թ. մինչև կյանքի վերջը նա ջանադրաբար մասնակցել է ընկերության գործունեությանը:

Երկար տարիների ընթացքում Ստ. Լիսիցյանը հարուստ նյութ է հավաքել հայոց պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների, հատկապես աքեմենյան, սելևկյան և հռոմեական ժամանակաշրջանների վերաբերյալ: Այդ հետազոտությունների արդյունքն էին պատմական և պատմաշխարհագրական բնույթի մի շարք հոդվածներ: Նա առաջինը վերծանեց Գառ-

նիի հունարեն արձանագրությունը (1945) և մեկնաբանեց Զորաց քարեր (Ղոշուն-դաշ) հուշարձանը (1938):

Գիտնականի արխիվում պահպանվել են ազգագրական, պատմական, աշխարհագրական բազմաթիվ նյութեր, լուսանկարներ, գծանկարներ և այլն, ինչպես նաև հարուստ նամականի, որը հատուկ ուսումնասիրության կարիք ունի:

Գիտամանկավարժական գործունեության ասպարեզում և կադրերի պատրաստման գործում ունեցած վաստակի համար Ստ.Լիսիցյանին 1941թ. շնորհվել է պրոֆեսորի, իսկ 1945թ.՝ ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: 1945թ. լայնորեն նշվել է գիտնականի ծննդյան 80 և գիտամանկավարժական գործունեության 60-ամյակը, իսկ Երևանի թիվ 34 միջնակարգ դպրոցը դեռ նրա իսկ կյանքի օրոք կոչվել է Ստ.Լիսիցյանի անվամբ: 1982թ. դպրոցի առջև բացվեց նրա կիսանդրին՝ Լևոն Թոքմաջյանի հեղինակությամբ: Նշանավոր գիտնականի և մանկավարժի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով նրա մահից անմիջապես հետո Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժինը կոչվեց Ստ.Լիսիցյանի անվամբ: Սահմանվեցին նաև անվանական կրթաթոշակներ՝ Երևանի պետականալսարանի աշխարհագրության ֆակուլտետի ուսանողների և ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի ասպիրանտների համար:

Ստ.Լիսիցյանն իր երկարամյա կյանքը և ավելի քան կեսդարյա գործունեությունը նվիրաբերեց Հայաստանում ազգագրության, աշխարհագրության և մանկավարժության զարգացման գործին, իր հիմնարար աշխատություններով անգնահատելի ավանդ ներդնելով հայոց նյութական և հոգևոր մշակույթի հետազոտման ասպարեզներում: Նա իրավամբ նշել է. «Գիտության և գրականության մեջ կան այնպիսի բնագավառներ, որոնց ապագա պատմության մեջ կհիշատակվի նաև իմ ներդրումը»:

